

15. ГААРК. Ф. П. 1, Оп. 1, Д. 102, Л. 32.
16. ГААРК. Ф. П. 1, Оп. 1, Д. 102, Л. 41.
17. ГААРК. Ф. П. 1, Оп. 1, Д. 102, Л. 48.
18. ГААРК. Ф. П. 1, Оп. 1, Д. 102, Л. 49.
19. ГААРК. Ф. П. 1, Оп. 1, Д. 102, Л. 48 об.
20. ГААРК. Ф. П. 1, Оп. 1, Д. 102, Л. 49.
21. Семин А. С., Горчаков А. А. Борьба большевистских организаций за упрочение советской власти в Крыму (ноябрь 1920 – декабрь 1921 гг.). В кн: Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. – Симферополь: Крымиздат, 1957. – С. 262 – 295. (С. 267).
22. Брошеван В. М., Форманчук А. А. Крымская республика: год 1921-й (краткий исторический очерк). – Симферополь: “Таврия”, 1992. – С. 36 – 37.
23. Зинченко Ю. І. Кримські татари: історичний нарис. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ мовами нац. меншин України, 1998. – 205 с. – Бібліогр.: С. 77.
24. Зинченко Ю. І. Кримські татари: історичний нарис. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ мовами нац. меншин України, 1998. – 205 с. – Бібліогр.: С. 76.
25. Брошеван В. М., Форманчук А. А. Крымская республика: год 1921-й (краткий исторический очерк). – Симферополь: “Таврия”, 1992. – С. 51 – 52.
26. Урсу Д. П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921–1941 гг.). – Симферополь: Крымское учебно-педагогическое государственное издательство, 1999. – С. 122.
27. ГААРК. Ф. П. 1, Оп. 1, Д. 102, Л. 72.
28. Брошеван В. М., Форманчук А. А. Крымская республика: год 1921-й (краткий исторический очерк). – Симферополь: “Таврия”, 1992. – С. 51.
29. ГААРК. Ф. П. 1, Оп. 1, Д. 194. Лл. 4 – 9.
30. ГААРК. Ф. П. 1, Оп. 1, Д. 194, Л. 39.
31. ГААРК. Ф. П. 1, Оп. 1, Д. 287, Лл. 25.
32. ГААРК. Ф. П. 1, Оп. 1, Д. 287, Л. 27.
33. ГААРК. Ф. П. 1, Оп. 1, Д. 287, Л. 25.
34. ГААРК. Ф. П. 1, Оп. 1, Д. 258, Л. 8.
35. ГААРК. Ф. П. 1, Оп. 1, Д. 314, Л. 1 об.
36. ГААРК. Ф. П. 1, Оп. 1, Д. 310, Л. 2 об.
37. ГААРК. Ф. П. 1, Оп. 1, Д. 358, Лл. 28 об.
38. ГААРК. Ф. П. 1, Оп. 1, Д. 358, Л. 56 об.
39. ГААРК. Ф. П. 1, Оп. 1, Д. 358, Лл. 42.
40. ГААРК. Ф. П. 1, Оп. 1, Д. 358, Лл. 44, 44 об, 47.
41. ГААРК. Ф. П. 1, Оп. 1, Д. 358, Лл. 56 – 56 об.

Щербина І.В.

ПОСИЛЕННЯ НЕЛЕГАЛЬНОЇ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НЕПМАНІВ ТА БОРОТЬБА З НЕЮ В РОКИ ЗЛАМУ НЕПУ (кінець 1920-х – початок 1930-х рр.)

Актуальність дослідження полягає у недостатній кількості наукових праць, присвячених нелегальній діяльності приватних підприємців, як реакції на посилення адміністративного тиску радянських органів [1]. **Мета статті** – проаналізувати форми нелегальної діяльності нової буржуазії в сфері торгівлі і дрібної промисловості та методи боротьби з цим явищем з боку радянської держави в роки зламу НЕПу, тобто наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років. **Головне завдання дослідження** пов’язане з ретельним аналізом архівних матеріалів щодо порушеної проблеми, постанов та розпоряджень урядів СРСР і УСРР, статей радянського законодавства та інших джерел.

У період непу представникам непманської буржуазії належали певні позиції в різних галузях народного господарства України. В обстановці невизначеності і „ненадійності” умов свого існування представники нової буржуазії вважали за краще не вкладати свої накопичення у сферу виробництва, а спрямовували капітали, в основному, в торгівлю, де була більш висока оборотність коштів і звідки (у разі загрози конфіскації) було порівняно легко вилучити капітал. Внаслідок цього в середині 20-х років в Україні із загальної суми коштів приватного капіталу в 104,2 млн. крб., що було вкладено в різні галузі і сфери економіки, у торгівлю було спрямовано 86,9 млн. крб., у промисловість – 15 млн. крб., у кредитну систему – 2,3 млн. крб. [2].

Припиняючи функціонування свого підприємства в одній галузі народного господарства, непмани здебільшого намагались продовжити застосовувати капітали, що вивільнилися, на іншій ділянці економіки. Оскільки проблема використання непманами їх тимчасово вільних капіталів надто непокоїла радянсько-партійне керівництво, то напрямки зникнення (або втечі) приватного капіталу з легальної сфери економіки та його подальшого функціонування знаходилися під постійним контролем з боку фінансових, „компетентних”, планово-господарчих і статистичних органів. Шляхи використання непманами вилучених після закриття підприємств коштів систематично і ретельно вивчалися та аналізувалися експертами названих відомств.

Проведене у 1929 р. окружними плановими комісіями, окрфінвідділами, окрвноторгами та органами

статистики спеціальне обстеження мало на меті виявити шляхи відходу непманів з легального сектору економіки України. Було з'ясовано, що лише 41,5 % з 49,4 млн. крб. вилученого представниками нової буржуазії України капіталу, знову були повернені у легальну сферу господарського обороту – у кустарну промисловість, торгівлю, сільське господарство, житлове будівництво, державні позики, вклади в держтрудоощадкаси тощо. У той же час майже 3/5 (58,5%) вилученого капіталу перейшло до нелегальної сфери економіки – на створення лжекооперативів, фіктивних артілей та їх фінансування, нелегальні торговельні операції із скуповування дефіцитних товарів та сировини, на проведення лихварських операцій, скуповування золота та інвалюти тощо. При цьому більше 3 % загальної суми вилученого капіталу емігрувало в інші місцевості країни [3].

Як і раніше, чимало підприємців намагались вести або безпатентну торгівлю, або ж торгівлю за патентом, що не відповідала зовнішнім ознакам підприємства та його потужності. Особливо часто нелегальна торгівля здійснювалась шляхом вибору патенту першого (найнижчого) розряду. Це у великій мірі пояснювалося тим, що торговцям з таким патентом дозволялось проводити дрібне скуповування сільгоспродуктів і податковим органам було дуже важко виявити справжній розмір таких операцій підприємств [4].

Широкого розмаху набула торговельна діяльність непманів, що здійснювали її через підставних осіб (головним чином, незможних) за певну плату або ж реєстрували відкриті підприємства на ім'я своїх родичів [5]. У Києві, наприклад, у 1929 р. фінвідділом було розкрито нелегальне виробництво свічок, яким через підставних осіб володіла колишня власниця свічкового заводу М. Підгурська (її борг по податках окрфінвідділу становив 14,4 тис. крб.). Підприємлива жінка відкрила впродовж 1923 – 1925 рр. 2 свічкових майстерні, 2 іконні крамниці та 4 склади на Подолі. Одне з виробництв було записане на фірму „Щербинська і Дідусенько Лаврентій”, друге М. Підгурська зареєструвала на ім'я своєї робітниці Колядкової, а третє підприємство (майстерню) передала своїй дочці. При цьому підприємниця продовжувала (аж до проведення судового слідства) фактично керувати всією справою: організувала виробництво, збут продукції, постачання сировини тощо [6].

Досить розповсюдженим способом уникнути податкового контролю було проведення підприємцями своїх комерційних операцій таємно, шляхом переказу одне одному грошових сум поштою на ім'я ошадних кас. При цьому у переказах зазначались лише номери ошадних книжок отримувача. Це не дозволяло податковим органам встановлювати осіб, що одержували у такий спосіб перекази [7]. Таким чином, непмани намагались ефективно використовувати у власних цілях таємницю вкладів. Але борючись з цим явищем, податкові органи вимагали від працівників держощадкас проводити розшифрування імен власників ошадних книжок [8]. Поширеним явищем у цей час стало таємне співволодіння легально функціонуючих підприємств (таємне компаньйонство) та штучне включення співвласників з метою дроблення оподаткованих доходів [9]. (В Україні майже 40% роздрібних торговельних закладів мали колективних власників, а з числа великих оптово-роздрібних закладів їм належало 50 %) [10].

За таких умов різко зростала роль органів ДПУ, до функцій яких входили пошук та виявлення підприємців-нелегалів. Органи ДПУ уважно відслідковували тінювиків і передавали зібрану інформацію в окружні фінвідділи для того, щоб останні притягали таких осіб до сплати податків.

Для встановлення більш пильного нагляду за діяльністю окремих груп непманів (особливо тих, що торгували або мали відношення до торгівлі дефіцитним крамом), ДПУ нерідко вимагало від фінорганів надсилання списків таких осіб. Наприклад, 20 серпня 1928 р. Київський окрвдділ ДПУ вимагав від окрфінвідділу списки всіх осіб, що вибрали патенти на торгівлю борошном та збіжжям. Такі списки торговців Володимирського, Єврейського, Житнього та Бессарабського базарів були незабаром надані ДПУ [11]. Харківський окрвдділ ДПУ на 1928 р. зажадав від місцевого фінвідділу списки всіх м'ясоторговців Харкова [12].

В умовах дії надзвичайних методів було значно розширено права та повноваження фінорганів. Таємною постановою РНК СРСР від 25 вересня 1928 р. знов було підтверджено право податкових інспекцій отримувати від ТВК, товариств сільськогосподарського кредиту, банків (до того часу у фінвідділів не було такого права щодо банківських установ), промислових кредитних товариств та їх спілок списки приватних осіб і підприємств, що через посередництво названих установ і організацій здійснювали свої комерційні операції, із зазначенням назв товарів і сум операцій.

У травні 1929 р. представникам податкової інспекції було надано право проводити дізнання у справах про затаювання об'єктів оподаткування, несплату податків, порушення акцизних правил тощо [13].

Важливу роль в активізації діяльності фінвідділів у боротьбі з тінювим приватним підприємництвом відіграли утворені з 1928 р. особливі частини (вони існували в структурі фінвідділів під різними назвами). В їх завдання входили пошук та виявлення господарчих суб'єктів, причетних до нелегальної підприємницької діяльності, здійснення заходів щодо припинення останньої, а також розшук зниклих непманів та стягнення з непманів податкових недоплат. Проти існування цих, по суті надзвичайних, органів у структурі фінвідділів, органи прокурорського нагляду не заперечували [14]. Одну з перших і найбільш дієвих особливих частин було створено у Харкові в структурі фінвідділу у липні 1928 р., яка притягнула до кримінальної відповідальності 36 осіб, більшість з яких були підприємцями-нелегалами та виявила нелегального обороту на 7 млн. крб. [15]. Розширення прав податківців з травня 1929 р. сприяло суттєвому збільшенню випадків виявлення тінювої підприємницької діяльності у порівнянні з попереднім роком. Так, особлива частина харківського окрфінвідділу за 1928/29 р. виявила нелегальних обігів вже на суму 19 млн. крб. [16].

Досвід створення та діяльності особливих частин за прикладом Харківського окрфінвідділу незабаром був розповсюджений на інші округи УСРР [17]. Борючись з нелегальними підприємцями влада широко

використовувала адміністративні заходи – складання протоколів, накладання штрафів, арешти тощо. Так, за 1927–1928 рр. за порушення правил торгівлі і промислів в Україні було притягнуто до адміністративної відповідальності 28 416 осіб [18]. Застосовувалось також притягнення винних до кримінальної відповідальності. Лише за 1928 р. за різні злочини було засуджено майже 3 тис. приватних торговців [19]. У наступному, 1929 р., ця тенденція значно посилилася. Кількість кримінальних справ по звинуваченню непманів у створенні лжекооперативів зросла майже у 2,5 рази [20].

У цей час поряд з „традиційними”, з’явилися і нові (або ж значно поширилися раніше слабо використовувані непманами) підпільні форми приватної торгівлі. У зв’язку з хлібозаготівельною кризою державою фактично було заборонено приватну торгівлю хлібом і зернопродуктами. Але величезні прибутки, що їх намагалися отримати приватні підприємці від продажу хлібопродуктів і хліба, незважаючи на значний ризик, робили привабливим цей вид діяльності. Для більш успішної роботи в цьому напрямку приватні підприємці організовували так звані „трести”, що об’єднували нерідко десятки торговців і величезні кошти.

Лише за перші кілька днів 1928 р. ДПУ арештувало в Україні більше як 200 приватних підприємців, що проводили нелегальну торгівлю зерном. У них було вилучено більше, ніж 57 тис. пудів хліба [21].

За даними ЕКУ ДПУ УСРР на 3 квітня 1928 р. оперативниками ДПУ в Україні було заарештовано 1 726 приватних підприємців, з них 174 – були пов’язані з діяльністю на хлібному ринку, і вилучено 250 тис. пудів хліба. Були також притягнуті до відповідальності 201 співробітник заготівельних організацій за зв’язок з приватниками [22].

У наступному 1929 р. за інформацією голови ДПУ УСРР В.А. Балицького, що була направлена секретареві ЦК КП(б)У Медведєву, під час хлібозаготівельної кампанії 1929 р. органами ДПУ УСРР (до 26 жовтня 1929 р.) було „знято” з ринка і передано до суду 4 393 особи, з яких 962 належали до міських приватних торговців, 371 – до сільських спекулянтів-перекупників, 685 осіб – до представників хлібозаготівельних органів, які за хабарі „допомагали” підприємцям [23].

Оскільки у цей час державні органи суттєво скоротили (з 91,9 млн. крб. в 1926/27 рр. до 53,8 млн. крб. в 1928/29 рр.), а потім майже повністю припинили планове постачання приватника дефіцитним крамом, то шукаючи шляхи для виходу із скрутного становища, приватні підприємці використовували різні заходи [24]. Найбільш поширеним було скуповування дефіцитних товарів у державних та кооперативних крамницях.

Для того, щоб полегшити свою діяльність, непмани часто вдавалися до підкупу посадових осіб з числа керівництва державних торговельних органів і кооперації. Це давало їм змогу „викачувати” з державних і кооперативних крамниць великі партії гостродефіцитних товарів. Так, наприклад, у Запоріжжі група з 8 приватних підприємців, уклавши (з 1928 р.) таємну угоду з робітниками пайового Центрального робітничого кооперативу (ЦРК), отримували чисті бланки до забірних книжок, по яких лише і здійснювався відпуск краму. У такий спосіб цій групі ділків вдавалося „викачувати” з кооперативу до 200 м мануфактури щодня. Цей крам вони потім перепродавали, але вже з націнкою до держщини 100 % і більше. При арешті у приватних крамарів було знайдено великі партії мануфактури, забірні книжки і чисті бланки [25].

Проти ділків-тінювиків, що „спеціалізувались” на скуповуванні дефіцитного краму (мануфактурного, шкіряного тощо) вже на початку 1928 р. органи ДПУ провели ряд операцій. У середині січня 1928 р. ДПУ ліквідувало в ряді міст України спекулятивні угруповання, що проводили нелегальні операції на ринку мануфактури [26].

Тоді ж органами ДПУ було заарештовано 192 найбільших спекулянтів, що „працювали” на шкіряному ринку. Ці особи посилено скуповували шкіру в округах України. При арешті та обшуках було виявлено таємно обладнані бойні, 6 таємно обладнаних шкіряних заводів, 7 складів та 6 760 штук прихованих шкір. Після проведених арештів настало заспокоєння шкіряного ринку. Ціни на шкіряні вироби було знижено, а державні заготівлі цієї сировини збільшено [27].

Певне місце серед інших ланок тінювої діяльності непманів посідала контрабанда різноманітних товарів, розвиток якої стимулювався товарним голодом та розривом між внутрішніми і світовими цінами [28]. Це був вигідний, але досить ризикований у цей час вид нелегальної підприємницької діяльності.

Прийняте у лютому 1927 р. „Положення про злочини державні...” включало і покарання за кваліфіковану контрабанду. За такий злочин міг бути застосований розстріл [29]. За 1928 р. лише по лінії органів ДПУ УСРР було затримано 5 654 контрабандисти, в яких було вилучено контрабандних товарів на суму понад 1 млн. крб. [30]. За 1928/29 рр. у республіці було здійснено 3 505 затримань контрабандистів, а сума вилученого краму становила 726 тис. крб. [31]. Таке зменшення кількості затримань у порівнянні з попередніми роками (порівнюючи з 1926/27 рр. воно становить 2, 4 рази) пояснюється суттєвим посиленням боротьби з цим промислом та підвищенням міри відповідальності.

На етапі згортання НЕПу значно посилюється нелегальна підприємницька діяльність непманів не лише у сфері торгівлі, але й у галузі виробництва. Оскільки з великої та середньої промисловості (де позиції нової буржуазії навіть у найкращі для неї роки НЕПу не були сильними) приватних підприємців досить швидкими темпами „видавлювали”, то головним об’єктом для вкладення капіталів, що вивільнилися, були дрібна та кустарно-ремісничка промисловість.

Якщо раніше непмани, створюючи лжекооперативи та фіктивні артїлі, намагалися користуватися кредитними, податковими та іншими пільгами, то тепер, за умов жорстокого видавлювання приватних підприємців з народного господарства, використання кооперативних форм прикриття давало їм змогу, якщо і не зберегтися, то принаймні, продовжити своє функціонування, ухиляючись від сплати високих податків та жорстокого державного контролю. Вже 1927/28 р. непмани в Україні спрямували на організацію лжекооперативів, фіктивних роздавальних контор, артїлій та їх фінансування 5,5 млн. крб. або 11,2 % від су-

ми коштів, спрямованих на нелегальну підприємницьку діяльність [32]. У наступному 1928/29 р. за неповними даними, для цього було витрачено ще майже 1 млн. крб. [33].

Активно проникав приватний капітал і до громадських об'єднань та організацій, таких як товариства „Друзі дітей”, „Геть неписьменність”, КУБУЧ (комітет поліпшення побуту вчених), організацій допомоги безробітним тощо. Користуючись тим, що дані громадські організації та об'єднання для проведення своєї діяльності гостро потребували значних коштів, спритні ділки укладали з ними угоди про передачу своїх підприємств (або капіталів) за умов, що їм виплачуватимуть певний відсоток, а самі вони будуть прийняті на службу в ці організації (як спеціалісти, технічні керівники тощо) за умов отримання зарплати. Непмани у такий спосіб намагались, по-перше, ухилитися від сплати податкової недоїмки (боргу), а, по-друге, продовжити свою підприємницьку діяльність під прикриттям громадських організацій. Одним з таких ділків був колишній великий крамар Канівський, що не сплатив податків на суму 4 тис. крб. Він влаштувався службовцем до товариства „Допомоги дітям”, що діяло при Донецькій залізниці [34]. Два харківських непмани – Розенберг і Луганський – під егідою товариства „Друзі дітей” при ВУЦВК відкрили 1928 р. два торговельних підприємства у Пасажі. Вони діяли під вивіскою та за патентом на ім'я „Друзів дітей” за умов сплати товаріству 20 % з обороту [35].

Також активно діяли представники нової буржуазії і в системі промислової кооперації. Так, наприклад, у Харкові (1928/29 р.) діяв промкооператив „Картонажник”, яким керували 4 чол. – колишні підприємці. Вони внесли вклади до цього кооперативу, відсотки за які брали шляхом збільшення своєї заробітної платні до 250-500 крб. на місяць, у той час, коли інші члени кооперативу одержували по 40-60 крб., виконуючи одну й ту ж роботу [36]. Вінницьким окрфінвідділом 1928/29 р. представники нелегального приватного капіталу були виявлені в інвалідних кооперативних артілях „10 років Жовтня”, „10-ті роковини Червоної Армії”, „Перемога”, „Єднання та сила”, „Українка” та багатьох інших [37].

Проникнення представників нової буржуазії до дрібної промисловості та кустарно-промислової кооперації, їх фінансування в умовах явно недостатнього кредитування з боку держави сприяло збільшенню приватнокапіталістичного виробництва промислової продукції. Лише за 1928/29 р. у порівнянні з попереднім роком, воно зросло на 17 % (з 57,8 млн. крб. у 1927/28 р. до 67,6 млн. крб. у 1928/29 р.) [38]. Зростання виробничої діяльності непманів (навіть тіньової) за умов існуючого в країні гострого товарного голоду, мало в цілому позитивне значення, оскільки дозволяло пом'якшити дефіцит товарів на споживчому ринку та зменшити кількість безробітних, відволікало чималі кошти непманів з інших сфер економіки, де їхня діяльність ускладнювала ситуацію, зокрема, з торгівлі та кредитно-грошового ринку.

Однак державні органи зовсім по-іншому дивилися на нелегальну діяльність непманів і вживали різні заходи для боротьби з тіньовим приватним капіталом у галузі кустарно-ремісничої промисловості та промислової кооперації. Протягом 1928 р. урядами СРСР і УСРР було прийнято постанови, що значно посилювали міру відповідальності за створення лжекооперативів у будь-якій формі. Прийнята у жовтні 1928 р. ВУЦВК та РНК УСРР постанова, встановлювала кримінальну відповідальність за таку діяльність. Винні або підлягали тюремному ув'язненню терміном до одного року або ж на них накладався великий штраф розміром до 5 тис. крб. [39]. Постановою РНК СРСР (листопад 1928 р.) „Про заходи боротьби з лжекооперацією” встановлювались ознаки, за якими визначалась приналежність того чи іншого кооперативу до лжекооперації та передбачались міри покарання для організаторів таких кооперативів [40].

Протягом 1928 і 1929 рр. за рішенням РНК УСРР (липень 1928 р.) було проведено чистки так званих „диких” кооперативів. Їх наслідком була ліквідація 114 лжекооперативів України у 1928 р. [41]. У 1929 р. по 32 округах України було проведено обстеження „диких” кооперативів. Воно охопило 958 таких підприємств, 435 з яких (або 45,4 %) були за рішенням Головкиооперкому УСРР ліквідовані як лжекооперативи, а з 523, що залишилися, 276 були примусово включені до складу промкооперативних союзів [42]. 3 вересня 1930 р. постановою ВУЦВК та РНК УСРР всі товариства кустарів та ремісники-одинаки в обов'язковому порядку були включені до одержавленої системи промислової кооперації, що унеможливила нелегальну підприємницьку діяльність нової буржуазії у цій сфері [43]. Щоб вигнати представників приватного капіталу з промкооперації і поставити її під свій повний контроль, ВУЦВК та РНК УСРР у квітні 1931 р. приймають постанову, що забороняла непманам та іншим категоріям „позбавленців” перебувати членами промислових товариств і артілей під загрозою кримінального покарання. Пайові внески непманів, виключених зі складу промкооперації, не повертались [44].

Таким чином, після переходу радянсько-партійного керівництва до надзвичайних методів управління, в Україні значно активізується нелегальна підприємницька діяльність нової буржуазії. Форми та методи нелегальної діяльності непманів були різноманітними та досить гнучкими, характеризувалися високим рівнем мобільності використання капіталу та здатністю до соціального маскування, вмінням пристосуватись до швидкої зміни господарської кон'юнктури. Як і в попередні роки НЕПу, на етапі його зламу нелегальна підприємницька діяльність відіграла важливу роль в економічному житті республіки, заповнюючи величезні прогалини в тому господарському механізмі планово-директивної економіки, що саме в цей час швидкими темпами утворювався в країні. Тіньова підприємницька діяльність непманів попри всі негативні прояви, по суті відіграла роль своєрідної „віддушини”, сприяючи пом'якшенню штучно створеного товарного голоду за умов розбалансованого споживчого ринку. Намагаючись викоринити підпільну підприємницьку діяльність як „залишок капіталізму”, радянська держава на межі 20-х – 30-х років ХХ ст. розгорнула широкомасштабну боротьбу з цим явищем, застосовуючи адміністративно-репресивні методи.

Джерела та література

1. Струмилин С.Г. О судьбах частного капитала в СССР // Плановое хозяйство. – 1926. – № 9; Мингулин И. Пути развития частного капитала. – М.; Л., 1927; Гнітько С. Боротьба з контрабандою в Україні у 20-ті роки // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4 та інші.
2. Гусаров І. Роль приватного капіталу в промисловості України // Більшовик України. – 1927. – № 7/8. – С. 9.
3. Сігал Б. Приватний капітал на шляху до ліквідації // Більшовик України. – 1930. – № 7. – С. 68.
4. ЦДАВО України. Ф. 582. Оп. 1. Од. зб. 5068. Арк. 14.
5. ДАХО. Ф.Р. – 4522. Оп. 1. Од. зб. 2147. Арк. 10.
6. Пролетарська правда. – 1929. – 22 жовтня.
7. ДАКО. Ф.Р. – 632. Оп. 3. Од. зб. 1102. Арк. 97.
8. Там само.
9. ДАХО. Ф.Р. – 845. Оп. 3. Од. зб. 2034. Арк. 28.
10. Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921–1932 гг. – Х., 1992. – С. 164.
11. ДАКО. Ф.Р. – 632. Оп. 3. Од. зб. 92. Арк. 150.
12. ДАХО. Ф.Р. – 823. Оп. 4. Од. зб. 6. Арк. 248.
13. ЗУ УСРР. – 1929. – № 12. – Ст. 53. Від. П.
14. ДАХО. Ф.Р. – 1179. Оп. 18. Од. зб. 643. Арк. 30.
15. Там само. Ф.Р. – 1179. Оп. 3. Од. зб. 2034. Арк. 29.
16. Там само. Ф.Р. – 1179. Оп. 18. Од. зб. 643. Арк. 27 зв.
17. Сулин Е. От ограничения к ликвидации // Финансы и народное хозяйство. – 1930. – № 4(168). – С. 16–17.
18. ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Од. зб. 999. Арк. 15.
19. Сігал Б. Вказана праця. – С. 72.
20. Трифонов И.Я. Ликвидация эксплуататорских классов в СССР. – М., 1975. – С. 235.
21. Вісті ВУЦВК. – 1928. – 13 січня.
22. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Т. 1. – М., 1999. – С. 234–235.
23. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Од. зб. 2989. Арк. 247–247 зв.
24. ЦДАВО України. Ф. 582. Оп. 1. Од. зб. 5068. Арк. 97.
25. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Од. зб. 2994. Арк. 113.
26. Правда. – 1928. – 14 января.
27. Там само.
28. Сігал Б. Вказана праця. – С. 71.
29. СЗ СССР. – 1927. – № 12. – Ст. 123. Отд. 1.
30. Пролетарий. – 1929. – 19 апреля.
31. Сігал Б. Вказана праця. – С. 71.
32. ЦДАВО України. Ф. 582. Оп. 1. Од. зб. 5068. Арк. 11.
33. Там само. Ф. 423. Оп. 5. Од. зб. 673. Арк. 97.
34. Комуніст. – 1929. – 2 липня.
35. ЦДАВО України. Ф. 539. Оп. 5. Од. зб. 1295. Арк. 159.
36. ДАХО. Ф.Р.-845. Оп. 3. Од. зб. 3314. Арк. 17.
37. ЦДАВО України. Ф. 30. Оп. 2. Од. зб. 5148. Арк. 4 зв.
38. Сігал Б. Вказана праця. – С. 63.
39. Сборник постановлений о промышленной и кустарной кооперации и кустарной промышленности. – М., 1930. – С. 397.
40. СЗ СССР. – 1929. – № 3. – Ст. 28. Отд. 1.
41. Сігал Б. Вказана праця. – С. 69.
42. ДАХО. Ф.Р. – 845. Оп. 3. Од. зб. 1995. Арк. 472 зв.
43. ЗУ УСРР. – 1930. – № 20. – Ст. 205.
44. Там само. – 1931. – № 15. – Ст. 130.